

„IS RATIONAL CHOICE THEORY A RATIONAL CHOICE OF THEORY?”

(J. S. Coleman–T. J. Fararo (eds.) *Rational Choice Theory: Advocacy and Critique*. Newbury Park: Sage Publications, 1992.)

A racionális döntések elmélete a modern társadalomtudomány egyik legfontosabb és legtöbb vihart kavart irányzata, mely a neoklasszikus közgazdaságtan berkeiből indult hódító útjára a szociológia, a politikatudomány, a jogtudomány felé, s útja során számos változáson ment keresztül, az eredeti, standard elmélet számos nem standard változat létrejöttét inspirálta. A vizsgálandó kötet anyaga az Amerikai Szociológiai Társaság Elméleti Szociológia Szekciójának 1991-ben, James Coleman előnkéntével tartott konferenciájára támaszkodik, és a racionális döntések elmélete (továbbiakban RDE) inspirálta tanulmányokból közöl válogatást.

A kötet tíz tanulmányt tartalmaz, melyeket a szerkesztők három fejezetbe sorolnak. A *Themes of Advocacy* című részben négy, a *Critical Perspectives* címet viselő második részben szintén négy, végül a harmadik részben, mely a *Metatheory: Rational Choice Pro and Con* címet kapta, két tanulmány olvasható. Az értekezések fejezetekbe sorolása kissé esetleges, az első rész néhány tanulmánya például inkább hat kritikának, mintsem támogató érvelésnek. Ugyanakkor nemcsak az utolsó fejezet két tanulmányát jellemzi a metaelméleti megközelítés, hanem S. Lindenberg és D. Willer munkáit is. A kötetet Coleman bevezetője nyitja, szerinte egy átfogó szociológiai elmélet három kritériumnak kell, hogy megfeleljen. A megmagyarázandó jelenségnek a társadalmi rendszer szintjén (makroszinten) kell lennie, a magyarázatnak ugyanakkor az egyéni cselekvők viselkedésén (mikroszint) kell alapulnia. Szükség van tehát a makro- és mikroszint közötti kétirányú kapcsolatot magyarázó elméletre, és az egyéni cselekvések mozgatórugóit magyarázó pszichológiai indítatású elméletre is.¹ A szerző szerint eddig egyetlen szociológiai elmélet sem igazán kielégítő, mert egyik sem felel meg mindhárom kritériumnak. Az RDE fő előnye a mikro–makro kapcsolat eredményes vizsgálata, ugyanakkor nem, vagy csak minimális mértékben foglalkozik az egyéni viselkedés pszichológiai motivációjával. [A kritikák többsége éppen erre a hiányosságra irányul, egyes szerzők (pl. Michael Hannah) azonban a mikro–makro kapcsolat RDE-alapú magyarázatát is megkérdőjelezi.] Coleman azonban némileg ellentmond önmagának, amikor az RDE legfőbb, más elméletektől elkülönítő vonásának azt a feltevést tartja, mely szerint az ember optimalizáló lény, azaz mérlegeli cselekvésének alternatíváit, azok várható kimenetelét és a számára legkedvezőbb kimenetellel kecsegtető alternatívát fogja

¹ „1. The set of phenomena to be explained by the theory is the behavior of the social systems (large or small), and not the behavior of the individuals.

2. Explanation of the behavior of social systems requires explanation in terms of the behavior of actors in the system, thus implying

a) a theory of transition between the level of social system behavior and the level of behavior of individual actors, often expressed as the micro–macro problem,

b) and a psychological theory or model of the springs of individual action” (Coleman, IX).

választani. (E mögött a feltevés mögött ugyanis az egyén pszichológiai jellemzőire vonatkozó feltételezések fedezhetők fel.) Coleman szerint az RDE fő célja nem az, hogy segítségével megértsük, hogy az egyes cselekvők adott döntései miért tekinthetők racionálisnak, hanem annak feltárása, hogy egyesek racionális cselekvései milyen társadalmi eredménnyel járnak, függetlenül a cselekvés céljától.² Coleman tehát a mikro–makro kapcsolatra helyezi. Az RDE ereje szerint ennek a kapcsolatnak a magyarázatában rejlik.

A kötet első tanulmánya (Siegwart Lindenberg: *The Method of Decreasing Abstraction*) azokat a kritikákat próbálja kivédeni, melyek szerint az RDE alapján megfogalmazott előrejelzéseket az empirikus kutatások, tapasztalatok gyakran cáfolják, az RDE irreális, valóságtól elszakadt, a szociológia számára használhatatlan modell.

Az RDE-ben szerintem megvan a lehetőség arra, hogy ötvözze a közgazdaságtan elméleti alapú, analitikus és a szociológia empirikus, leíró hagyományát. Hogy a kettő ne kerüljön ellentmondásba egymással, egy az elméletalkotásra vonatkozó ötlettel áll elő. Az ötletet a csökkenő absztrakció módszerének (*Method of Decreasing Abstraction*) nevezi, melynek lényege: egy elmélet megfogalmazásakor el kell választani egymástól az elmélet magját (*core assumption*), mely egy egészen egyszerű, absztrakt modell, és ahogy az elméletet újabb és újabb területekre terjesztjük ki, úgy kell létrehozni újabb és újabb áthidaló feltevéseket (*bridge assumptiosn*), melyek egyre realisztikusabbak, bonyolultabbak és absztrakciós szintjük folyamatosan csökken. A magfeltevések analitikus erővel, az áthidaló feltevések egyre nagyobb deskriptív pontossággal bírnak. Egy az RDE-ből vett példával szemlélítve: a racionalitás az elmélet magjához tartozik, a haszon maximalizálásának elvét azonban célszerűbb áthidaló feltevésként megfogalmazni, majd az elméletet tovább közelíteni a valóság felé a nem lineáris hasznosság, a csökkenő határhaszon elv, a haszonnak az egyén kognitív értelmezési keretétől (frame) való függésének áthidaló feltevéseivel. Így a haszon egyre finomabb értelmezése nem teszi tönkre a racionalitás magfeltevésben megfogalmazott elvét.

A szerző az RDE védelmében további distinkciókat is megfogalmaz, így például elkülöníti egymástól az individuum kétféle elméletét. Pszichológiai megközelítés esetén a magyarázandó jelenség és a magyarázat egyaránt az individuum szintjén van, a szociológia célja azonban eltérő, a magyarázandó jelenség a makroszinten található, így indokolt, hogy a pszichológiáétól eltérő, annál talán egyszerűbb, kevésbé realisztikus, de a magyarázandó jelenség szempontjából kielégítő cselekvésemeléttel dolgozzon. Sőt, egy szociológiai elmélet annál jobb, minél kevesebb információra van szüksége az individuumok szintjéről.

² „... its principal aim is not to understand how a particular action can be seen as reasonable by the actor but to show how actions that are reasonable or rational for actors can combine to produce social outcomes ...” (Coleman, XI) Ezzel szemben a kötet szerzőinek többsége, az elmélet támogatói és kritikusai egyaránt, inkább a racionalitás kérdésével és nem az egyéni cselekvés társadalmi kimenetelének problémájával foglalkoznak. Karl Popper, akinek szituációs-logikai modelljére az RDE erősen épít, a társadalomtudomány feladatának éppen a cselekvési szituáció elemzését tartotta, hogy abból a cselekvés, pszichológiai magyarázatok bevonása nélkül is megérthető legyen. A cselekvés racionalitása, szerintem, a cselekvés szituációnak megfelelő voltában rejlik.

Végül Lindenberg részletesen foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy milyen hatással van az egyén kognitív értelmezési kerete a cselekvési alternatívák hasznának megítélésére. A klasszikus RDE szerint egy döntési helyzetben a lehetséges alternatívák kimutatóihoz várható hasznosságok (*expected utility*) rendelkezhetők, s az egyén legnagyobb várható haszonnal járó alternatívát fogja választani. Lindenberg, Goffman-ra hivatkozva, felhívja a figyelmet a döntési szituáció értelmezési keretének (*frame*) a várható hasznosság meghatározásában játszott szerepére. Szerinte egy döntési helyzetben általában több cél is lehetséges, és az a cél választódik ki, mely az alternatívák között legjobban differenciál, ez a cél fogja strukturálni a szituációt és meghatározni az alternatívák várható hasznát. Az általa kidolgozott *discrimination model* az áthidaló feltevés példája, mely az RDE-t a valósághoz közelíti.

Coleman szerint a kötet második tanulmánya (Margaret Mooney Marini: *The Role of Purposive Action in Sociology*) példája lehet Lindenberg csökkenő absztrakció elméletének. A szerző számos ponton kritizálja az RDE-t, illetve tágabban a *purposive action* (célirányos cselekvés) szociológia elméletét. A megközelítés előnyének tartja, hogy jól magyarázza a makro–mikro és mikro–makro kapcsolatokat, hátrányának, hogy nem veszi figyelembe a normák, értékek és hitek eredetét. A döntéseinkre alapvető hatást gyakorló normákat, értékeket és hiteket a szocializáció útján, a „jelentős másikkal” való kapcsolatban sajátítjuk el, s azok egy adott társadalom kultúráját, struktúráját tükrözik. A szociológiai elméletnek tehát feladata a társadalom struktúrájának, kultúrájának megértése is, ez azonban, szerinte, áthidaló felvételek segítségével beépíthető az RDE modelljébe.

Marini kritikája elsősorban az RDE döntéshozatali modelljére irányul és érvelése erősen támaszkodik Kahneman, Tversky, Simon és mások munkáira. Felhívja a figyelmet arra, hogy míg a várható hasznosság klasszikus elmélete azt feltételezi, hogy az egyén minden szükséges információ birtokában van, és képes az összes alternatívát és azok összes konzekvenciáját mérlegelni, a valóság ennek ellentmond, és az empirikus, döntésszociológiai kutatások többnyire Simon korlátozott racionalitás elméletét támasztják alá. Ezen elmélet szerint az egyén célja, korlátozott mennyiségű információ és korlátozott kognitív képességek birtokában, nem a legjobb alternatíva, hanem az első kielégítő (az egyén aspirációs szintje feletti) alternatíva kiválasztása.

A klasszikus RDE szerint az alternatívák értékelésének alapja a végső jólétre tett hatásuk. Kahneman és Tversky kutatásai szerint azonban az egyén relatív nyereségeket és veszteségeket mérlegel, melyeket valamilyen referenciaponthoz, például a status quo-hoz viszonyít. A nyereségek és veszteségek valószínűségét általában túlbecsülik az emberek. Nyereséggel kecsegtető helyzetben inkább kockázatkerülő, veszteség esetén viszont inkább kockázatt vállaló magatartás a jellemző, a biztosan bekövetkezőt és az alacsony valószínűséggel bekövetkezőt általában túlértékelik az emberek. A számukra kíváncsi esemény bekövetkezésének valószínűségét szintén túlértékelik. „*Thus heuristics used in cognitive processing lead to systematic biases in the formation and manipulation of subjective probabilities*”³.

Az egyén referenciapontja sem állandó, korábbi nyereségek hatására például emelkedik, veszteségek hatására csökken. A referenciapont az aspirációs szint

³ „Így a kognitív feldolgozás során alkalmazott heurisztikák a szubjektív valószínűségek kialakulását szisztematikusan torzítják”.

függvénye, mely ugyanakkor a társadalom által meghatározott jelenség. Az egyén döntéseire tehát alapvető hatással van a társadalom, melyben él. Vagyis, ha létezik is egy preferencia-sorrend, maga a várható valószínűségekre és az ezektől függő várható hasznosságokra alapozott döntéshozatali mechanizmus erősen szubjektív és társadalomfüggő. A probléma azonban még nagyobb a preferenciák sorrendbe állításával kapcsolatban. A klasszikus RDE feltevése szerint az egyén preferenciái, melyek alapján az alternatívákat rangsorolja, stabilak, állandóak, a döntési folyamathoz viszonyítva külsődlegesek, az elmélet az egyén preferenciáira legfeljebb utólag – magából a döntésből – következtet (*revealed preferences*, kinyilvánított preferenciák). E mögött a feltételezés áll, hogy a preferenciák és a viselkedés között tökéletes a megfelelés. „If people are assumed to choose what they value, and if what they value is revealed only by what they choose, a theory of purposive action is inherently tautological”⁴ (29).

A feltételezés azonban, hogy a preferenciák állandóak, konzisztensek, mindig összemérhetők egymással, valamint, hogy mindig létezik egy világos, egyértelműen körülhatárolható cél, ismét csak ellentmond az empirikus tapasztalatoknak. Marini szerint az sem elfogadható érv, hogy a modell aggregált szinten jó előrejelzéseket ad. A szociológiai elmélet, szerinte, nem elégedhet meg az előrejelzéssel, feladata kell, hogy legyen a jelenségek megértése, magyarázata is. Így nem lehet eltekinteni a preferenciák alakulásának, az azokra ható értékeknek, hiteknek, normáknak és az ezeket létrehozó társadalomnak, a szocializáció során az egyénre gyakorolt normatív nyomásnak a vizsgálatától. Amíg ezen kérdésekre vonatkozó áthidaló feltevések nem születnek, addig az RDE csak a kalkulációnak, s nem a cselekvésnek lehet normatív elmélete.⁵

A harmadik tanulmány szerzője (David Willer: *The Principle of Rational Choice and the Problem of a Satisfactory Theory*) is az RDE klasszikus megfogalmazásával vitatkozva fejti ki saját elméletét, melyet *elementary theory*-nek (elemi elmélet) nevez, s melyről az állítja, hogy kielégítő racionális döntésmélet, azonban a klasszikus RDE-nél szélesebb körben használható. Elmélete, mely az önkéntes csere és a kényszeren alapuló társadalmi kapcsolatok közötti különbséget vizsgálja, véleménye szerint, megfelel Coleman három kritériumának, vagyis a társadalmi rendszert az egyének viselkedéséből magyarázza, összeköti a két szintet, és modellálja az egyén viselkedésének mozgatórugóit. Ugyanakkor vitatkozik a klasszikus RDE alapfeltevéseivel, melyek Gary Becker megfogalmazásában a következők: maximalizáló viselkedés, stabil preferenciák és piaci egyensúly.

Az első feltételezést (maximalizáló viselkedés) a racionalitás témaköréhez kapcsolva tárgyalja, és úgy véli, csak igen korlátozott körülmények között működik. (Olyan esetekben, amikor az egyének egyedül cselekszenek, vagy olyan játszmákban [több szereplős döntési helyzetekben], mikor a szereplőknek van egy domináns stratégiájuk.) Más esetekben a haszonmaximalizálás elve nem működik, de nem haszontalan, mert felhívja a figyelmet a problémára, így heurisztikus funkciója van.

⁴ „Ha azt feltételezzük, hogy az emberek döntéseit az értékeik határozzák meg, valamint azt, hogy ezekre az értékekre csak a döntéseikből tudunk következtetni, akkor a célirányos cselekvés elmélete természeténél fogva tautológikus.”

⁵ E problémák megoldására már történtek kísérletek. Lásd például: Jon Elster 1983. *Sour Grapes*. Cambridge: Cambridge University Press, illetve Gary Becker: *Preferenciák és értékek*. In: Lengyel Gy.–Szántó Z. (szerk.) 1998. *Tőkefajták*. Bp.: Aula, 101–127.o.

A szociológiában általában ez az elv nem működik, mivel ez a tudományág társas kapcsolatokat vizsgál, ezek azonban nem tartoznak a fent említett esetek közé, hiszen a jutalmak nem automatikusak, hanem a résztvevők forrásaitól és e források adás-vételétől függnnek, s ez általában két vagy több cselekvő döntésén múlik. Willer felhívja a figyelmet a haszonmaximalizálás elvéből következő paradoxonra, ezt az elvet követve ugyanis, szerinte a cselekvők soha nem cserélnék, hiszen a csere során a maximális haszon egy részéről le kell mondani. Az ET (elementary theory) szerint tehát az egyének preferenciaállapotaik változásának maximalizálására törekednek. Ez a megfogalmazás lehetővé teszi a cserehez szükséges kompromisszum beépítését az elméletbe.

A stabil preferenciák kérdéskörét az értékek kategóriája alatt tárgyalja a szerző. Véleménye szerint az értékek csak korlátozott körülmények között kezelhetők rendezett hasznosságokként (*ordered utilities*). A piaci egyensúly állapotában, mely parametrikus helyzetet idéz elő, a preferenciák korlátozhatók hasznosságokra, stratégiai helyzetekben azonban a döntésben nem pusztán a hasznosságok, hanem struktúrák és stratégiák is szerepet játszanak. A szerző a hálózati csere elméletéből (*network exchange theory*) vett példával szemlélteti az értékek és struktúrák bonyolult interakcióját, és a struktúrák és stratégiák hatását az értékrendszerre és azon keresztül a döntésre.

Véleménye szerint az RDE a klasszikus közgazdaságtanon alapul, és ebben rejlenek korlátai. Jól szemlélteti e korlátokat, hogy mennyire alkalmazhatatlan az elmélet az antikvitas társadalmaira. Weller Weber példájára támaszkodik. E szerint szükséges és racionális volt, hogy a Római Birodalomban a vagyon a földben manifesztálódjék, hiszen a tulajdonjog megvédéséhez állandó politikai jelenlétre volt szükség (mely akadályozta a tulajdonos irányítói jelenlétét a munka világában), és a föld az egyetlen olyan tulajdonforma, mely a tulajdonos jelenléte nélkül is hozamot termel. A történelmi szereplők értékei, melyek alapján cselekedtek, azonban, bármennyire racionális volt is e cselekvés az ő szempontjukból, nem tekinthetők rendezett hasznosságoknak (hiszen nem létezett a modern értelemben vett piac fogalma, mely fogalmon a haszon a klasszikus közgazdaságtan elmélete szerint alapul). Az értékek tehát nem mindig piaci értékek, hanem az adott strukturális feltételeket tükrözik.

S ez már át is vezet minket a harmadik problémához, a piaci egyensúly kérdéséhez, melyet Willer a struktúra fogalmához kötve tárgyal. Willer szerint Becker minden struktúrát úgy kezel, mintha a piac (legfeljebb tökéletlen piac) lenne. Ez a feltételezés már csak azért sem állja meg a helyét, érvel Willer, mert a piaci helyzetben, ahol a partnerek állandóan változnak, csak a reciprocitás kikényszerítésével lehet elérni, hogy a felek ne csapják be folyamatosan egymást. „*Exchange is impossible for rational actors unless the reciprocity right is enforced*”⁶ (69). S ez a kényszer szükségszerűen csak egy másik struktúrából eredhet, ez a struktúra pedig az állam, mely modern formájában a modern piac kialakulásával egyidejűleg jött létre. A piac sem történetileg, sem logikailag nem tekinthető tehát elsődlegesnek az államhoz képest.

⁶ „A racionális cselekvő számára a csere csak akkor lehetséges, ha a reciprocitásra való jognak érvényt lehet szerezni.”

A gazdasági megközelítés Willer véleménye szerint elfogult, amennyiben minden struktúrát piacként kezel. Az ET ezzel szemben mindig az adott struktúra dinamikájában vizsgálja az egyén cselekvését.⁷

A „támogató érvelések” fejezet utolsó tanulmánya (Michael Hechter, Debra Friedman, Satoshi Kanazawa: *The Attainment of Global Order in Heterogeneous Societies*) a társadalmi rend kérdéskörét vizsgálja, s így az RDE Coleman által legfontosabbnak kijelölt területéhez, az egyéni cselekvés társadalmi kimenetelének témájához kapcsolódik.

A szerzők a társadalmi rendre vonatkozó szociológiai elméletek két alapvető típusát különböztetik meg. A hobbesiánus elméletek szerint az egyének lemondanak jogaikról, átruházzák azokat az államra, hogy az erejével megvédje őket és javaikat egymástól, és biztonságot nyújtson számukra. Későbbi szerzők (pl. Weber) felhívják a figyelmet arra, hogy a pusztán fizikai erőszak monopóliuma hosszú távon sosem elegendő és szükség van a legitimáció bizonyos formájára is.

Az elméletek másik csoportja, mely Arisztotelész, Rousseau, Durkheim vagy Parsons nevével fémjelezhető, nem a külső kontrol, hanem az internalizált normák szerepét hangsúlyozza a társadalmi rend fenntartásában. Mi történik azonban abban az esetben – vetik fel a problémát a szerzők –, ha a szóban forgó társadalmak erősen heterogének (ilyennek tartják például az Egyesült Államok társadalmát), így az internalizált normák, értékek is heterogének, s a közös legitimációs bázis is megkérdőjelezhető.

Úgy vélik, hogy ebben az esetben a társadalmi rend magyarázatáért érdemes a társadalom alsóbb szintjein működő kis csoportok felé fordulni. Ezek ugyanis a csoportszolidaritás, a csoport belső integrációja érdekében a csoporton belül fenntartják a rendet, és ezáltal – érvelnek a szerzők –, hozzájárulnak a társadalmi rend megerősítéséhez is. Mindez igaz függetlenül attól, hogy az adott csoportban milyen normák, értékek az érvényesek, sőt, minél deviánsabbak ezek a csoportok, normáik minél jobban eltérnek a társadalom elfogadott normáitól, annál nagyobb szerepet játszanak a társadalmi rend fenntartásában, hiszen ezek a csoportok tagjaikat általában a társadalom peremén élők közül verbuválják, akik gyakran magányosak, egyéb csoportkötődéseik száma igen alacsony.

A szerzők érvelésük alátámasztását látják abban a tényben, hogy az állam eltűri, tolerálja, sőt passzívan támogatja is ezeknek a deviáns csoportoknak a létét, amennyiben azok nem törnek nyíltan az állam hatalma ellen, illetve nem járnak negatív következményekkel olyanok számára, akik elég erősek ahhoz, hogy érdekeiket csoportként érvényesíteni tudják.

Példáikat különböző szekták (Hare Krishna, Rajneesh), iskolai és utcai bandák köréből veszik, és hitelesen érvelnek amellett, hogy az állam eltérő bánásmódban részesíti a különböző csoportokat a fent említett szempontoknak megfelelően. Nem bizonyítják azonban azt a ki nem mondott, de tételük mögött meghúzódó állítást, hogy az egyének, amennyiben nem válnának csoporttagokká, nagyobb veszélyt jelentenének a társadalmi rendre, mint szervezett formában tömörülésük esetén jelentenek. Inkább az feltételezhető, hogy a csoportok érdekérvényesítő képessége erősebb az egyénnél, és ez több, eltérő érdekű csoport esetén csoportok közti konfliktushoz

⁷ Ugyanezt az álláspontot képviseli egyébként Coleman is. Vö.: Coleman, J. S. 1990. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

vezethet (ezt egyébként a szerzők példái is alátámasztani látszanak a Rajneesh és környezetvédő, valamint vallási fundamentalista csoportok konfliktusai kapcsán), mely semmiképpen nem tekinthető a társadalmi rendet erősítő jelenségnek.

A kötet második fejezetének négy tanulmánya talán abban különbözik az első négytől, hogy kritikai megjegyzéseivel nem javítgatni kívánja az RDE-t, hanem teljes egészében elveti azt, vagy csak nagyon szigorú korlátozások mellett tartja alkalmazhatónak. A megfogalmazott kritikák egy része azonos a korábbi cikkekben megfogalmazottakkal, így az alábbiakban ezekre csak utalni fogok, és csak az új érvek részletesebb kifejtésére vállalkozom.

Thomas J. Scheff *Rationality and Emotions. Homage to Norbert Elias* című esszéjében, ahogy arra már a cím is utal, az érzelmek szerepének fontosságát hangsúlyozza és mikroszociológiai szemszögből fogalmazza meg az RDE-vel kapcsolatos kritikáit. Véleménye szerint, a társadalomelméletek nagy része nem tulajdonít megfelelő szerepet az érzelmeknek: vagy kategorikusan elutasítja azok okozati szerepét, mint például Skinner, vagy megemlíti ugyan, de mivel a jelenség részletes kifejtése elmarad, a kategória üres lesz (pl.: Parsons), esetleg túl tág és egységesség kategóriaként kezeli az érzelmeket (pl.: a pszichoanalízis szorongás kategóriája), vagy egyszerűen tudomást sem vesz róla, ahogy, a szerző szerint, az RDE tesz.

Scheff szerint, mind az egyéni, mind a kollektív döntések esetén gyakori az impulzív, következményeket nem mérlegelő, nem tudatos, kontrol nélküli, irracionális viselkedés. Ezekről a helyzetekről az RDE egyszerűen nem vesz tudomást.

Pozitív ellenpéldaként Scheff Norbert Elias munkásságát idézi, aki a civilizáció fejlődését vizsgálva saját modernitáselméletében, Weberhez hasonlóan, fontos szerepet tulajdonít a racionalitásnak, de Webertől eltérően, az érzelmek és elsősorban a szégyenérzet szerepét, a civilizációs folyamat előrehaladtával a szégyenküszöb emelkedését is hangsúlyozza.

Az érzelmek függő változóként való vizsgálata módszertani problémát vet fel, amely arra irányul, hogy mennyire lehet objektív az érzelmek szerepének megítélése. Scheff szerint Elias módszere erre a problémára is pozitív megoldást nyújt. A szó szerint idézett szövegek (viselkedési útmutatók, kézikönyvek, stb.) történelmi kontextusban történő elemzése lehetővé teszi a jelentések objektív (a szöveg jelenléte következtében ellenőrizhető) mégis kontextus-függő értelmezését, valamint a mikroszint (egyéni érzelmek) összekapcsolását a makroszinttel (a civilizációs változás).

Scheff szerint az RDE már módszereiből fakadóan is képtelen az érzelmek szerepének feltárására, hiszen a laboratóriumi körülmények, a kérdőíves felmérések, a „karosszék módszer” szükségszerűen vezet az érzelmek figyelmen kívül hagyásához. A kvantitatív módszerek használatakor az értelmezés egyetlen egyszer, a kódolás során játszik szerepet, azután az eredeti szöveg teljesen eltűnik. A szerző szerint „*In some ways mainstream social studies are consiracies againts arriving at accurate interpretations of meaning*”⁸ (111).

Scheff úgy véli, hogy a modern társadalomra általában jellemző az érzelmek elfojtása, letagadása, a „szégyenlem, hogy szégyenkezek” jelenség. Nem csoda hát, hogy ez alól a tendencia alól az RDE-t megfogalmazó, azt támogató tudósok sem kivételek. „*To the extent that social scientists are loyal members of their culture,*

⁸ „A társadalomkutatás fő irányai bizonyos szempontból olyan összeesküvésnek tekinthetők, mely a jelentés helyes értelmezésének megtalálása ellen hat”.

in which emotions are universally suppressed, they may unthinkingly suppress them in their studies"⁹ (116).¹⁰

A feladat tehát, szerinte, olyan elmélet létrehozása, mely feltárja az érzelmek kauzális funkcióját, és az észleléssel és gondolkodással egyenrangú szerepet tulajdonít neki.

Michael T. Hannah *Rationality and Robustness in Multilevel Systems* című cikkében egy, az eddigiekhez képest gyökeresen új szempontra hívja fel a figyelmet. Míg az RDE korábbi kritikái a makro–mikro kapcsolatra (a szocializáció, internalizáció kérdéseire), illetve a mikro–mikro kapcsolatra (az értékek, normák, preferenciák viselkedésre gyakorolt hatására) irányultak elsősorban, addig Hannah a mikro–makro kapcsolatot teszi kritikai vizsgálat tárgyává. Véleménye szerint az RDE problémája nem az egyéni cselekvés mozgatórugóinak téves észlelésében rejlik, ahogy ezt a kritikusok többsége hajlamos állítani, hanem az arra vonatkozó feltételezésekben, hogy az egyéni viselkedés hogyan hoz létre rendszerszintű jelenségeket. A probléma különösen akkor jelentkezik, ha az egyének mikroszintje és a társadalom makroszintje között megkülönböztetjük a formális szervezetek középső szintjét is.

Az RDE-teoretikusok többsége csak két szintet vesz figyelembe, a magas szintű társadalmi döntéseket alacsonyabb szinten hozott racionális döntésekkel és valamilyen aggregációs mechanizmussal magyarázza. A mögöttes feltételezések szerint 1. a mikrofolyamatok jobban érthetők, mint a makrofolyamatok, így mindig a mikrofolyamatokból kell kiindulni; 2. az aggregáció mechanizmusa egyszerű, vagy ha bonyolult is, megérthető, és 3. amennyiben mégis feltételezik a formális szervezetek köztes szintjét (ahogy pl. Coleman teszi, aki egyéni és korporatív cselekvőkről egyaránt beszél), úgy ennek a szintnek a bevezetése szerintük semmilyen speciális elméleti komplikációt nem jelent. Hannah mindhárom feltételezést támadja.

A problémát egyrészt azt jelenti, hogy a formális szervezetek, a korporatív cselekvők nem hagyhatók ki az elemzésből, hiszen a modern társadalmakban a cselekvések nagy része bennük, illetve rajtuk keresztül történik.

Másrészt probléma az, hogy a szintek nem illeszkednek tökéletesen egymásba (*partially nested*), vagyis a rendszerszintű eredményt egyének és szervezetek interakciója hozza létre, az egyének cselekedeteinek hatása a rendszerszintű makrofolyamatokra nem feleltethető meg egy az egyben az általuk létrehozott szervezetek cselekedeteinek. Egyén és szervezet kapcsolata sem egyszerű és egyértelmű, a szervezet felépítése és fenntartása maga már megváltoztathatja a csoport céljait, stratégiáját, taktikáját, a szervezet létrehozza saját idioszinkretikus dinamikáját.

Az egyén szempontjából a szervezeti eredmény nem mindig szándékolt, és nem mindig várt, nem mindig racionális. A magasabb szintű folyamat nézőpontjából azonban mind az egyéni, mind a szervezeti cselekvés racionális.

Mivel a mikro–makro kapcsolat egyáltalán nem egyértelmű, és a mikroszint gyakran túlzottan összetett és túl sok elemet tartalmaz ahhoz, hogy vizsgálni lehessen

⁹ „Amilyen mértékben a társadalomtudósok lojális tagjai saját kultúrájuknak, melyben az érzelmeket egyetemesen elnyomják, annyiban tanulmányaikban öntudatlanul maguk is elfojthatják azokat.”

¹⁰ Az ilyen típusú érvelés, a popperi elvek szerint, nem tekinthető tudományos állításnak, mert nincs cáfolható formában megfogalmazva. Arra a marxi tételre emlékeztet, miszerint a polgári társadalomtudósok burzsoá érdekeik miatt eleve képtelenek a valóság helyes értelmezésére.

(az összes potenciális cselekvő vizsgálata egy adott ügyben gyakran lehetetlen) célszerűbb ún. robosztus elméleteket alkotni, melynek lényege, hogy a jelenség vizsgálatához minél kevesebb információra legyen szükség a mikroszintről. Hannah vitatkozik Colemanmal, amikor azt állítja, hogy nem kell a mikro- és makroszint összekapcsolására törekedni, ez túl bonyolult feladat. És nem feltétlenül a mikroszintből kiindulva kell vizsgálni a társadalmi jelenségeket. A szervezetek alakulását is célszerűbb, s ezt a népeesség ökológiából vett példával is igazolja, a magasabb szintről, annak a populációnak a szintjéről vizsgálni, melyben az adott szervezet létrejön.

Richard Münch neofunkcionalista kritikája (*Rational Choice Theory: A Critical Assessment of Its Explanatory Power*) számos ponton egybecseng a Willer és Marini által megfogalmazott kritikákkal, amennyiben a hatalom (Willer) és a szocializáció (Marini) szerepének fontosságát hangsúlyozza, és úgy véli, hogy az RDE csak korlátozott körülmények között érvényes, túlzott kiterjesztése, paradigmaként való megfogalmazása indokolatlan, az elmélet számos jelenség magyarázatára képtelen.

Coleman szerint a hatalom egyrészt strukturális feltételrendszer, melyen belül a gazdasági tranzakciók végbemennek, másrészt a tranzakciók maguk is alakítják a hatalom szerkezetét. Münch úgy véli, hogy a hatalomnak csak egy része magyarázható a hatalom gazdaságtana (*the economics of power*) segítségével. A gazdasági kapcsolatok önkéntesek, hatalmi struktúrában belül, tehát gyakran egyenlőtlen viszonyok között jönnek létre, ami azt jelenti, hogy elképzelhető, hogy a kapcsolatban az egyik fél rendszeresen több haszonra tesz szert, mint a másik, de az RDE szerint, a kapcsolat addig marad fenn, amíg a bentmaradás mindkét (!) fél számára több haszonnal jár, mint a kilépés. Münch szerint azonban a hatalom politikai (és nem gazdasági) jellegéből következően az egyénnek nincs mindig lehetősége rá, hogy kilépjen egy kapcsolatból, a hatalmon lévő kényszerítheti, hogy olyasmit tegyen, amit szabad akaratából nem tenne, s ami számára káros. A kényszer lehet objektív, de szubjektív is, amennyiben a hatalom birtokosa, hatalmát felhasználva elhiteti az egyénnel, hogy igazából jó neki az, amit tennie kell. Ez felveti a manipuláció kérdését, mely problémáról az RDE-nek nincs mondanivalója. Hogy miért van olyan helyzetben az egyén, hogy más döntést nem hozhat, arról az RDE nem mond semmit. Így ha logikailag helyes is az érvelése (az egyén elméletileg mindig dönthet úgy, hogy ellenáll, ha tehát ezt nem teszi, nyilván a számára előnyösebb vagy annak hitt alternatívát választja, még ha ez az alternatíva káros is számára), a jelenség, a hatalom működésének megértése szempontjából üres.

Münch felhívja a figyelmet arra a furcsa helyzetre is, amikor minkét félnek nagy hatalma van a másik felett (bizonyos érzelmi kapcsolatokban, például), így egyik sem tud kilépni a kapcsolatból, annak ellenére, hogy mivel kölcsönösen ártanak egymásnak, a költségek mindkét fél számára folyamatosan nőnek.

Münch hangsúlyozza gazdaság és politika különbségét, és úgy véli, hogy a politikában az RDE csak akkor érvényesül, ha a politika gazdasági jelleget ölt, vagyis alkudozásba csap át, melynek célja kompromisszumos megoldás létrehozása. A tiszta politikában egymást kizáró célok feszülnek egymásnak, mindent vagy semmit játék zajlik (én nyerek és akkor megvalósíthatom a céljaimat, vagy vesztek és nem kapok semmit), ahol minél nagyobb a hatalom, annál nagyobb a nyereség. A

gazdasági életre jellemző, kölcsönös nyereséggel záródó alku ugyanakkor csak viszonylag egyenlő felek között jöhet létre.

Kollektív autoritás Coleman szerint akkor jön létre, ha ez az egyéneknek érdekében áll, ahogy az autoritás nő, úgy hatalmát alacsonyabb szintekre delegálja, mely szintek közvetlen kapcsolatban állnak az érdekelt egyénnel, így azok problémáira hatékonyabban tudnak reagálni. Münch ezzel szemben úgy érvel, hogy az autoritás mindig hatalmon alapul, ezt az is jól jelzi, hogy még a demokratikus társadalmakban is azok is engedelmességgel tartoznak az éppen hatalmon lévőknek, akik nem rájuk szavaztak. A decentralizálás ugyanakkor nem old meg minden problémát, egyrészt növeli a területi egyenlőtlenségeket, másrészt a nemzetállamon túlnövő nagy rendszereket (lásd pl. EU) nem lehet centralizálás nélkül irányítani. Problémát jelent az is, hogy a modern, heterogén, számos problémával küzdő és sok ellentétes érdek együttes jelenlétével jellemezhető társadalmakban a politikai támogatás érdekeim képviselőért cserébe RDE-alapú elve nem működhet, az állandó támogatásra szorultság kormányválságok sorához vezethet.

Münch felhívja a figyelmet a hatalom olyan forrásaira is, melyek se nem gazdaságiak (nem vehetők meg), se nem politikaiak (nem kényszeríthetők ki). A lojalitás a kooperáció közösségi érzéséből fakad, mely akkor jöhet létre, ha a hatalom el tudja hitetni, hogy olyan problémákkal foglalkozik, melyek nem partikuláris, hanem univerzális (az egész közösséget érintő) érdekekhez kötődnek.

A hatalom, a konfliktus, az autoritás elemzéséhez hasonlóan közelít Münch a bizalom, a normák kérdéséhez is. Úgy véli, hogy miközben létezik a bizalom gazdaságtana is (abban bízunk, aki számunkra nagyobb értékkel bír hatalomra kerülése esetén, és akinek a sikerére számítunk), fontosabb nem racionális formája, mely a primordiális kapcsolatokban alakul ki, melynek következménye az, hogy az ismerős saját csoportban bízunk, az ismeretlenben nem. A bizalom vagy bizalmatlanság az egyéni életútától függően már a kapcsolat első pillanatában, mindenfajta racionális kalkulációt megelőzően jelen van, és attól kezdve önbeteljesítő jóslatként működik (bizalomra bizalom, bizalmatlanságra bizalmatlanság lesz a válasz). Hasonló logika érvényesül a normák kialakulása esetében is.

Összefoglalva Münch úgy véli, hogy az RDE Coleman-féle változata leegyszerűsíti a társadalmi komplexitását, s míg a társadalmi élet gazdasági aspektusára vonatkozóan nagy magyarázó erővel bír, a gazdaság szféráján kívül eső társadalmi jelenségekkel nem tud mit kezdeni.

David Sciulli (*Weaknesses in rational Choice Theory's Contribution to Comparative Research*) cikkében az RDE normatív kritikáját fogalmazza meg. Míg más kritikusokkal szemben az elmélet előnyének tartja, hogy magyarázatért nem fordul rögtön az internalizált normák felé, úgy véli, hogy a feltételezések, melyekre az elmélet expliciten és impliciten épít, normatív szempontból nem állják meg a helyüket.

Ezek a feltételezések a következők: 1. az egyén saját „vagyonát” maximalizálására törekszik; 2. szubjektív érdekei és céljai szuverének (a preferenciák adottak); 3. a társadalmakban a jogok és kötelességek elcsúszása is adott; 4. az egyén maximalizáló viselkedése kollektívan is nagyobb prosperitáshoz vezet, mintha ezt a viselkedést nem racionális, intézményesített normák korlátoznák. Mindezekből az a 5. ki nem mondott feltételezés vezethető le, hogy az egyének RDE-alapú viselkedése

biztosítja, hogy a társadalmi változások jó irányba (a liberális demokrácia irányába) menjenek.

Sciulli vitatkozik ezekkel az elvekkel, úgy véli az RDE teoretikusai a fennálló rend apológiái, a normatív kontrol nélküli gazdasági és politikai verseny, szerinte, szemben az RDE teoretikusaival, veszélyeket rejt magában, a „láthatatlan kéz” fenyegető is lehet.

A normatív korlátok figyelmen kívül hagyása vezet oda, hogy az RDE nem tud magyarázatot adni a „szavazási paradoxonra”, vagyis arra, hogy annak ellenére viszonylag sok ember megy el szavazni, hogy ez az egyes ember számára nagyobb költséggel, mint haszonnal jár, vagyis nem racionális. Sciulli szerint a szavazás intézményesített normatív korlátok érvényesítése a hatalom önkényes gyakorlása ellen, és ezeket a normatív (nem racionális) korlátokat az emberek fontosnak tartják.

A társadalmi rend fenntartása szempontjából nem a kényszert, és nem is az internalizált normákat tartja fontosnak, hanem a társadalmon belüli kommunikáció minőségét, még pontosabban, Lon Fullerre hivatkozva, az ún. procedurális normák betartását a jogalkotók és a jognak érvényt szerzők részéről. Ezek a normák segítik elő, hogy a társadalom heterogén, eltérő érdekekkel bíró csoportjai megértsék és elfogadják a törvényeket. A procedurális normák szerint a törvényeket, társadalmi köteleességeket a következők kell, hogy jellemezzék: „*They must apply generally, they must be promulgated, prospective, clear (...) noncontradictory, possible to perform, constant over time rather than repeatedly changed, and congruent with officials' actual conduct*”¹¹ (175). Ezek a procedurális szabályok, Sciulli szerint, nem racionálisak abban az értelemben, hogy nem feltétlenül leghatékonyabbak, hanem normatívak, és hasznuk abban rejlik, hogy lehetővé teszik a heterogén aktorok és csoportok számára a kollektív hatalom önkényes gyakorlásának felismerését és így korlátozását.

A kötet harmadik fejezete, mely *Metatheory: Rational Choice Pro and Con* címet viseli, és két elemzést tartalmaz, amolyan összefoglalásnak is tekinthető, melyben a szerzők az elmélet erejét vizsgálva megismétlik az eddig elhangzott érveket, ezekből azonban ellentétes következtetésekre jutnak.

Peter Abell az „*Is Rational Choice Theory A Rational Choice Of Theory?*” kérdésre igennel válaszol. Szerinte egy elmélet akkor tekinthető jónak, hogyha magyarázatul szolgál azokra a meglepő empirikus tapasztalatokra, melyeket latens mechanizmusok hoznak létre. Az RDE ilyen értelemben jó elméletnek tekinthető, hiszen kielégítő magyarázatokkal szolgál a makro–mikro, mikro–mikro és elsősorban a mikro–makro kapcsolatokban megmutatkozó rejtvényekre.

Az RDE négy feltevését vizsgálja: az individualizmust, az optimalizálást, az önértékkövetést és az elmélet paradigmatisus elsőbbségét. Úgy véli, az nem kérdőjelezhető meg, hogy a társadalmi jelenségek vizsgálatakor a kiindulópont az egyén viselkedése (individualizmus) kell, hogy legyen. „*It is only because we do and do things (internationally or otherwise) that things happen in the social*

¹¹ „Mindenkire alkalmazhatónak, kihirdetettnek, jövőre vonatkozóan, világosnak, (...) ellentmondásmentesnek, kivitelezhetőnek, inkább időben állandónak, mint folyamatosan változtatottnak és a hivatalos személyek valódi viselkedésével összhangban lénőnek kell lennie.”

world”¹² (184). Ennek az érvnek nem mondanak ellen azok az elméletek sem, melyek a szocializáció fontosságát, és az egyén internalizált normák vezérelte viselkedését hangsúlyozzák.

Az egyén optimalizáló viselkedését vizsgálva elkülöníti egymástól az egyén saját preferenciáihoz viszonyított optimális viselkedését és a preferenciák optimalitását. Az első esetben az egyén viselkedése akkor tekinthető optimálisnak, ha preferenciáival összhangban cselekszik. Vannak olyan helyzetek, amelyekben ez nem valósul meg (pl.: akarategyengeség), örült világ lenne azonban az, mondja Abell, ahol az emberek rendszeresen preferenciáik ellenében cselekednének. Elfogadható tehát, hogy az egyénre ilyen értelemben az optimalizáló viselkedés jellemző.

Több problémát vet fel a preferenciák optimális volta. Az ezzel kapcsolatos problémákra (információhiány, kognitív képességek korlátozott volta, a kimenetek tárgyilagossága, elfogulatlan értékelésének nehézségei, a kognitív értelmezési keretek szerepe) már a korábbi tanulmányok is felhívták a figyelmet. A megoldást Abell az objektíven optimális, a szubjektíven optimális, a szuboptimális (irracionalis) és a nem optimális (nem racionalis, a weberi értelemben vett viselkedés szemben a cselekvéssel) preferenciák elkülönítésében látja. Az optimalizáló viselkedés tételezése akkor is fontos, ha a cselekvők eltérnek tőle, az RDE ekkor kiindulópontként (*benchmark*) szolgál.

A harmadik feltevés, az önérdékkövetés (*self-regard*) nem szükségszerű része az elméletnek, az elmélet követői azonban általában természetes kiindulási pontként fogadják el, és igyekeznek a látszólag nem önérdékkövető cselekvésről is kideríteni, hogy a háttérben igazából önérdékkövető motívum húzódik meg. Abell elismeri, hogy vannak olyan helyzetek, amelyekben az egyén viselkedését az altruizmus, vagy éppen a másoknak kárt okozni akarás (akár a saját érdekekkel szemben is) jellemzi, az önérdékkövetés azonban neutrális kiindulópontnak tekinthető a mások érdekének pozitív illetve negatív figyelembevételével szemben.

Az eddig elmondottakból következik a negyedik feltevés, az RDE paradigmatisus elsőbbségének helyessége. Abell szerint az RDE hasznos elméleti keret és jó kiindulópontként szolgál azokban az esetekben is, amelyekben a fent említett feltevésektől való eltérés tapasztalható.

James Bohman *The Limits of Rational Choice Explanation* című cikkében ezzel éppen ellentétes következtetésre jut. Úgy véli, hogy az RDE saját területén belül, szűk, gazdasági feltételek érvényesülése esetén jó magyarázatokkal szolgál, kiterjesztése azonban helytelen, átfogó társadalmi elméletként nem működik. Az elmélet kiterjesztésekor ugyanis a kutatók vagy ellentmondásba kerülnek saját alapvető, az elmélet erejét adó feltevéseikkel, és/vagy a racionalitás, az intézményi struktúra az RDE elméletén kívül eső, alternatív modelljeinek használatára kényszerülnek.

Az elmélet erejét és korlátait egyaránt a maximalizáló viselkedés, a racionalitás szűk, leegyszerűsített értelmezése adja. Hiba az elmélet olyan jellegű kiterjesztése, melyre például Becker vállalkozik, amikor a házasságkötést RDE szempontból értelmezi. „A person decides to marry when the expected utility from marriage exceeds that expected from remaining single or from the additional search for a more

¹² „A társadalmi világban csak azért történik valami, mert az emberek tesznek vagy nem tesznek (szándékosan vagy sem) valamit.”

compatible mate”¹³ (idézi Bohman 216). Az ilyen jellegű állítások Bohman szerint tautologikusak és empirikusan üresek.

Bohman egy másik példája a normák RDE-szemponthoz való viszonyára vonatkozik. Az elmélet jól működik a normák egy típusának, a konvencióknak a magyarázataként.¹⁴ A konvenciók koordinációs egyensúly esetén jönnek létre, amikor a konvenciók betartása mindenki számára előnyös és mindenki feltételezi a másiktól azok betartását (ilyen konvenció például a jobb vagy baloldali közlekedés). A normák más típusainak betartását (pl. a sebességhatárolást) azonban az RDE szűk racionalitás-fogalma nem magyarázza, az elméletet ehhez más elméletekkel kellene kiegészíteni (pl. Stinchcombe-nak az elfogulatlan értelem [*impartial reason*] feltételezésén alapuló elméletével).

Más esetekben a kooperációt csak az ismétlődő és stabil interakció biztosítja, ezeket azonban csak a makrostruktúrára vonatkozó feltevések magyarázhatják, melyek nem alapulhatnak egyszerű aggregációs mechanizmusokon.

Az RDE tehát a társadalmi élet számos fontos aspektusának magyarázatára nem alkalmas, amennyiben megkísérli e jelenségek magyarázatát, úgy téves, vagy üres következtetésekre jut, célszerű lenne tehát, ha az elmélet megmaradna saját korlátai között.

A kötet RDE ihlette tíz tanulmánya az elmélet számos érdekes aspektusára hívja fel a figyelmet. A tanulmányok egyike sem fogadja el a közgazdaságtan klasszikus RDE-nek változtatások nélküli kiterjesztését a társadalom jelenségeinek elemzésére. Kritikák fogalmazódnak meg a makro–mikro (pl.: Marini), a mikro–mikro (pl.: Scheff) és a mikro–makro (pl.: Hannan) szinten zajló folyamatok RDE-alapú értelmezése kapcsán.

A szerzők egy része úgy véli, hogy az elmélet bizonyos módosításokkal, áthidaló feltevések beépítésével hasznos eszközzé, jó kiindulási keretnek tekinthető a társadalmi jelenségek értelmezéséhez. Mások nem az elmélet kiterjesztése, hanem felhasználási területének korlátozása, szűkítése mellett érvelnek, az elmélet magyarázó erejét csak így vélik megtarthatónak. A vita a kötet tanulmányainak tanúsága szerint elsősorban metaelméleti síkon zajlik, s végső kimenetele még nem dőlt el.

¹³ „Egy ember akkor határozza el magát a házasságra, ha a házasságra lépésből származó várható haszon nagyobb, mint az egyedül maradásból, illetve egy megfelelőbb partner további kereséséből származó várható haszon.”

¹⁴ A normák két típusának, a konvencióknak és a rendeleteknek az RDE-alapú elemzését adja Edna-Ulmann Margalit: *Koordinációs normák* című esszéjébe. In: Csontos László (szerk.) 1998. *A racionális döntések elmélete*. Bp.: Osiris